

גן לאומי הרי יהודה

עין חזניה

מדריך למדריכים

בן אדם למקום
*3639 | www.parks.org.il

מדריכות ומדריכים יקרים,

אתר עין חניה משתרע על כ-36 דונם. השטח הוא חלק מגן לאומי הרי יהודה, המנוהל על ידי רשות הטבע והגנים, וגם חלק מפארק נחל רפאים ופארק ירושלים העירוני. בפינת החמד הזו נחשפה ושוחזרה מערכת מים מהמשימות בישראל, ובה נקבה חצובה, תעלות קצרות המובילות את מי הנביעה אל מזרקה (נימפאון) ובריכות אגירה עתיקות. ממצאים ארכיאולוגיים נוספים מהסביבה מעידים, שהמקום שקק חיים כבר בתקופת הברונזה.

בעין חניה מתקיים שיתוף פעולה יוצא דופן. רשות הטבע והגנים חברה לרשות העתיקות שחפרה במקום, לרשות לפיתוח ירושלים המפתחת את פארק ירושלים, ולפטריארכיה הארמנית, הבעלים של האזור הסמוך למעיין. כל הגורמים האלה פועלים יחדיו כדי לחקור את האתר ולהעמיד לרשות המבקרים מקום בילוי מטופח ומעניין. כחלק מפיתוח האתר שוקמו הטרסות, שאפיינו את החקלאות ההררית המסורתית של הרי ירושלים. מערך ההשקיה, המתבסס על מי המעיין, הוכשר להובלת המים לחלקות שלחין קטנות. בטרסות המרוחקות מהמעיין ממשיכים לגדל עצי זית, תאנה ורימון, כמו בימי קדם.

בדרך כלל הבריכות מלאות מים והטבילה בהן מותרת (על אחריות המטיילים). חשוב לזכור ולהזכיר שהמקום מקודש לנצרות ושיש להתנהג בהתאם, במיוחד כאשר עולי רגל נמצאים במקום.

חוברת זו נועדה לתת לכם, המדריכים והמדריכות, כלים שיסייעו בידיכם להעשיר את חוויית הטיול למטיילים בעת ביקורם בגן לאומי עין חניה.

צוות הגן הלאומי עומד תמיד לרשותכם.

על האתר	7-4
גיאוגרפיה	9-8
קיצור תולדות עין חניה	12-10
המסלול	13
תחנות הטיול	31-14
נספחים	34-32
צומח	32
חי	33
התקופות הארכיאולוגיות בארץ ישראל	34

ייעוץ מקצועי: אירנה זילברבוד – רשות העתיקות

כתיבה: יעקב שקולניק

עריכה לשונית: דפנה לב

עריכה: ד"ר איל מטרני, זאב הכהן, שור ענתבי

עיצוב גרפי: מיכל פלסקוב

פברואר 2022

איך מגיעים?

ברכ פרטי: מקניון מלחה בירושלים נוסעים בכביש המוביל לגילה ולגוש עציון. רחבת החניה של עין חניה נמצאת כ-2.5 ק"מ מהכניסה לעין יעל. עין חניה. **בתחבורה ציבורית:** קו 363, המחבר בין ירושלים להר גילה. **ברגל ובאופני שטח:** מעין לבן, בשביל המסומן בסימון שבילים אדום, מהלך כרבע שעה ברגל.

בסביבה

עין לבן

שביל רגלי קצר, מסומן אדום, יוצא מאזור החניה של עין חניה לעין לבן. השביל יורד וחוצה את נחל רפאים, עובר במעבר בטוח מתחת למסילת הברזל ומגיע לעין לבן, מהלך כקילומטר (רבע שעה הליכה). הכניסה ללא תשלום.

גישה ברכ פרטי:

דרך עפר נוחה יוצאת מערבה מרחבת החניה של גן החיות התנ"כי, ומגיעה לאחר כ-1.5 ק"מ לרחבת החניה של המעיין. במקום יש רחבת חניה השמורה לאנשים עם מוגבלות (עין לבן).

עין לבן הוא מעיין שכבה קטן, המספק מים לשתי בריכות מטיחות. בעבר סיפק מים למערך חלקות מעובדות בסגנון חקלאות המדרגות ההרית. רשות הטבע והגנים מטפחת את האתר, משקמת את הטרסות הישנות ומטפלת בבריכות המים. המים מוזרמים לבריכות ממעיין נקבה קטן, והם מיועדים גם להשקיית הנטיעות בטרסות, כפי שהיה מימים ימימה. הרחצה בבריכות על אחריות המטיילים.

עומק המים בבריכה הגדולה מתאים לבני נוער ולמבוגרים. הבריכה הקטנה יותר מתאימה לפעוטות. טבילת ילדים בבריכה דורשת השגחה צמודה של מבוגרים. העצים שבמקום מעניקים צל נדיב. עין לבן שופץ בשיתוף פעולה של רשות הטבע והגנים עם הרשות לפיתוח ירושלים וקרן קיימת לישראל. שביל אופניים נוח, שסללה קק"ל, מושך לאזור רוכבי אופניים רבים. סמוך למעיין עובר גם שביל ישראל.

תמצית המסלול

אורך המסלול: כ-400 מ'.

משך הביקור: כשעה (לא כולל בילוי בבריכות).

אופי הביקור באתר: ביקור באתר ארכיאולוגי וטבילה בשתי בריכות עתיקות.

נגישות: שביל סלול, נגיש לאנשים עם מוגבלות, מוביל לנימפאון, לבריכה התחתונה (העמוקה) ולשירותים. שביל עוקף, נגיש לעגלות ילדים, מגיע לבריכה העליונה.

הזמנת מקום: נכון ליום כתיבת החוברת יש להזמין מקום דרך אתר האינטרנט של רשות הטבע והגנים.

מידע שימושי

שעות פתיחה: בחורף 16:00-8:00 | בקיץ 17:00-8:00.

דמי כניסה: הכניסה בתשלום.

יצירת קשר: 02-5369737 | einhaniya@npa.org.il

הנחיות מיוחדות:

- 1 אין להכניס חיות מחמד לאתר.
- 2 אסור להדליק אש בתחומי האתר ואין להשתמש בו בכלי זכוכית.
- 3 אין להשתמש באמצעי הגברה למוזיקה.

כללי שנ"ה טובה

שביל - לא יורדים משביל מסומן כדי לא לפגוע בבטיחותנו וכדי לא להפריע לחי ולצומח.

ניקיון - משאירים את השטח נקי (אוספים את האשפה בתרמיל). לכלוך איננו אסתטי ועלול לפגוע בחיות הבר על ידי חנק, כליאה ופציעה.

התבוננות בלי לגעת. כדי שיהיה לבאים אחרינו וכדי שלא נפגע בטבע ובמורשת.

עומד על סלעים גדולים וטרסות לאורך המסלול. השם כוס מקורו ברשימת העופות הטמאים בספר ויקרא: "וְאֶת-הַכּוֹס וְאֶת-הַשֶּׁלֶף, וְאֶת-הַיִּנְשׁוּף..." (ויקרא י"א, י"ז), אם כי אין ודאות שהכוס של ימינו זהה לכוס המקראי. בערוץ הנחל עוברים שבילי הליכה לא מסומנים בנופי טרסות ובמטעי זיתים, המציעים פריחה מגוונת בחורף ובאביב ומפגש עם מגוון בעלי חיים. בני המזל יפגשו כאן צבאים, שועלים וכמובן את כוס החורבות, העוף שעל שמו נקרא הנחל.

כרכום חורפי. צילום: לביא הרטוב

עין איתמר (עין אל-בלד)

במורד גיא היורד בחלקו המערבי של רכס לבן נובעים שני מעיינות. באחד מהם יש בריכה שאוספת את המים. המעיין נמצא בתחום המאושר להרחבתו של גן לאומי הרי יהודה.

גישה ברכב פרטי:

נוסעים לצומת אורה, ופונים לעבר המושבים אורה ועמינדב (כביש 3877). נוסעים לצד מושב אורה, וכ-2.8 ק"מ מהצומת פונים שמאלה (דרומה), לדרך סלולה מסומנת שחור. נוסעים כ-700 מ' במורד הדרך, ופונים ימינה בדרך עפר קצרצרה, החוצה גיא, ומגיעים למעיין (מעין איתמר).

מהנקרה הקצרה, שאורכה כ-10 מ', מגיחים מים צלולים הנאספים לבריכה קטנה. במקום אין צל, והוא נמצא כיום מחוץ לשטח הגן הלאומי המוכרז. עין איתמר היא בעבר המעיין המרכזי של הכפר וְלִגְ'ה ועל כן, כמקובל, נקרא עין אל-בלד (מעין הכפר). במלחמת העצמאות עברו חלק מתושבי הכפר לגדה הדרומית של נחל רפאים, ובנו מחדש את כפרם באדמותיהם שמעבר לקווי שביתת הנשק, בתחומי שליטת ממלכת ירדן.

שביל מסומן כחול מוביל מעין איתמר לעין לבן. בדרך לעין לבן, במפגש עם השביל המסומן אדום, אפשר לפנות דרומה ולהגיע לעין חניה בשביל האופניים הנוח שנסלל במקום.

נחל גילה

חלקו של נחל זה, המתאפיין בצמחיית בתה, לצד כרמי זיתים, חורשת נטע אדם וחיות בר, מאושר להרחבתו של גן לאומי הרי יהודה.

נחל כוס

אינו כלול בגן הלאומי נחל רפאים (אם כי בעבר הדבר נשקל). הצועדים בצעדת ירושלים צפויים לרדת בו עד לחיבורו לנחל רפאים.

נחל כוס הוא ערוץ קצר, שאינו מסומן במפות, היורד משכונת גילה לעבר נחל רפאים. הנחל נקרא על שם דורס לילה קטן, כוס החורבות, שאותו ניתן לפגוש לעיתים

מעשה ידי אדם". לצד המעיינות נבנו בריכות אגירה, שקולטות את מי המעיינות ומהן אפשר להפנות את המים שנאגרו לחלקות השלחין. במשך דורות רבים היה נחל רפאים חלק מהעורף החקלאי של ירושלים, שרוב רובו נמצא ממערב לעיר ההיסטורית. בשל המדרונות התלולים המאפיינים את האזור, בנו החקלאים מדרגות חקלאיות (טרסות), שעצרו את סחף הקרקע ויצרו חלקות שאפשר לעבדן. נראה כי עיבוד חקלאי בשיטה זו קיים כבר אלפי שנים. מחקרים חדשים מצביעים על כך שרוב הטרסות הקיימות כיום בנחל רפאים ובהרי ירושלים בכלל, נבנו בתקופה העות'מאנית, אם כי יש להניח שהן פרי עבודות תחזוקה שנעשו על בסיס טרסות קדומות. עיבוד הקרקע בשיטה המסורתית נמשך בהרי ירושלים עד לאמצע המאה ה-20. כך נהגו גם אנשי הכפר ולג'ה, הסמוך לגן הלאומי, ופעילות זו נמשכת באופן מצומצם גם בימינו בכפר בתיר. בשנת 2014 הכיר אונסק"ו (ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם) במכלולי הטרסות שמסביב לכפר בתיר, הגובלים בשטחי הגן הלאומי, כאתר מורשת עולמית.

סלעים בהרי ירושלים

גיר: סלע משקע ימי שנוצר מריבוד שלדי בעלי חיים ימיים על קרקעית הים, שהציף בעבר את האזור. נסיגת הים חשפה את הסלעים, ומאז חוו שכבות הסלע קימוטים ובליה. גיר בנוי מקלציום קרבונט, שנוסחתו הכימית היא CaCO_3 .

דולומיט: סלע משקע ימי קשה, מורכב בעיקרו מגיר אך מכיל גם תחמוצות מגנזיום. הדולומיט מצטיין בקשיותו הרבה.

קירטון: סלע משקע ימי, רך ובהיר. הסלע נוצר בעיקר משלדי בעלי חיים זעירים. הוא בנוי גבישים קטנים ואטים יחסית למים. הקירטון בנוי מקלציום קרבונט, כמו גיר, אך מבנהו הגבישי שונה. קירטון נוצר בתנאים של ים עמוק יותר מזה שאבן גיר נוצרת בו.

חוואר: סלע משקע ימי, תערובת של קירטון וחרסית, הבנוי גרגרים דקים שסופחים מים. שכבות חוואר נמצאות בין שכבות משקע ימיים, ועוביין בדרך כלל עד כמה מטרים. לאחר שהסלע סופח מים, הוא נעשה אטים והופך לשכבה עוצרת מים (אקוויקלוד).

נחל רפאים, יובלו העיקרי של נחל שורק, מתחיל את דרכו בראש גיא בן הינום והמושבה הגרמנית שבירושלים, כפי שמרמז שם הרחוב הראשי של השכונה "עמק רפאים". ככל שהנחל מתקדם במהלכו מערבה, הולך אפיקו ומתחפר לעומק מרשים, עד כדי יותר מ-200 מ' משיאי כתפיו. ממערב לעין חניה עובר הנחל בערוץ עמוק, היוצר נפתולים גדולים ומרשימים, דומים במראם ובאופיים לנפתולים העמוקים של נחל שורק. אין בכוחו של אגן הניקוז הנוכחי, הקטן יחסית, להסביר את עוצמת הנפתולים ואת העמק הגדול שהנחל יצר. על פי המקובל, נפתולים אלה הם יצירתו של נחל קדום ענק, שניקז לפני יותר מ-20 מיליון שנה את רמות עבר הירדן לים התיכון. בעת היווצרותו של בקע ים המלח נקטע אגן הניקוז של הנחלים רפאים ושורק, אבל אז כבר היו נפתוליהם העצומים עובדה מוגמרת.

סלעים ומים

החלק העילי של ערוץ הנחל וראשי הרכסים בנויים מסלעים קשים של דולומיט אפור, שיוצרים נוף טרשים (תצורת עמינדב). בסלעים אלה נוצרים סדקים, ומי גשם מחלחלים דרכם עד שהם נתקלים בשכבה שמתחת להם – פס צר צהבהב של חוואר (תצורת מוצא, חוואר מוצא). סלע זה יוצר שכבה אטימה, שעוצרת בתת-הקרקע את מי הגשם שחלחלו מלמעלה. כאשר השכבה נחשפת, בדרך כלל כאשר ערוץ הנחל המתחפר חושף אותה לאוויר העולם, פורצים המים החוצה. כך קורה בעין חניה ובשאר המעיינות שבנחל רפאים. סוג זה של מעיינות מכונה מעיינות שכבה. מתחת לחוואר מוצא נמצאת שכבה בנויה רבדים של סלעי דולומיט וחוואר לסירוגין (תצורת בית מאיר). הנוף שנוצר הוא של מדרגות סלע ולמרגלותיהן חלקות קרקע חוואריות, שניתנות לעיבוד. כך קורה בהרי ירושלים וכך קורה גם בחלקות המעובדות שלמרגלות עין חניה, בתחום הגן הלאומי.

עין חניה הוא אחד מסדרה של מעיינות שכבה, הנובעים במדרונות היורדים אל נחל רפאים. עם מעיינות אלה נמנים עין יעל (אתר מחוץ לגן הלאומי), עין לבן ועין איתמר. שפיעת מעיינות אלה דלה יחסית, אך יציבה. כבר בימי קדם נחצבו נקבות לאורך השכבה נושאת המים, שנועדו לחשוף עוד ועוד משכבה זו ולהגדיל בכך את שפיעת המים. לאדם, אם כן, יש חלק רב בשפיעת המעיינות, ולכן ראוי לכנותם "מעיינות

מהתקופות הפרסית וההלניסטית התגלו עד כה שרידים אקראיים בלבד. ממצא נדיר מהתקופה הפרסית הוא מטבע כסף שנטבע בעיר אשדוד בין השנים 420 ל-390 לפנה"ס. זהו אחד המטבעות הקדומים ביותר שהתגלו עד כה באזור ירושלים. ייתכן שכבר בתקופה ההלניסטית נחשב המעיין לנימפאון, מקום שבו נערך פולחן לאחת מנימפות המים, אך אין לכך סימוכין.

ככל הנראה, לאחר חורבן הבית הראשון חידשו יהודים את ההתיישבות באתר במתכונת של בית אחוזה. בקרבת עין לבן, לא הרחק מעין חניה, נמצאות מערות קבורה שאפיינו קבורת יהודים בתקופת בית שני, וככל הנראה שימשו למטרה זו גם בתקופה הרומית הקדומה. בעין חניה נבנה בתקופה הרומית מכלול מבנים שמזכיר אחוזה כפרית ובמרכזו הבריכה העליונה. מכלול מבנים דומה נמצא בעין יעל, כשני ק"מ ממזרח לעין חניה.

האתר הגיע לשיא תפארתו בתקופה הביזנטית (מאות 4-6), כפי שמעידים המטבעות, כלי החרס והזכוכית ואבני הפסיפס הצבעוניות שנחשפו בחפירות. בתקופת המנדט נערכו חפירות, שחשפו כנסייה מהתקופה הביזנטית ויש להניח שכבר באותם ימים קדומים זיהו את עין חניה כמקום מקודש. הבריכה התחתונה שבאתר נבנתה גם היא בתקופה זו.

על פי מסורת נוצרית, בעין חניה הטביל המבשר פיליפוס את הסריס הכוש, הממונה על גנזיה של קנדיק, מלכת כוש, והכניסו תחת כנפי האמונה הנוצרית (הברית החדשה, מעשי השליחים ח' 40-26). הטבלתו של הסריס היא פרשת מפתח בהתפשטות הנצרות ומוטיב שכיח באמנות הנוצרית. זיהויו של מקום הטבילה העסיק את למדני הנצרות במשך הדורות. גם בימינו עורכת הכנסייה הארמנית טקס

"הטבלתו של אנוך", רמברנט, 1626

נראה כי ההתיישבות באזור עין חניה החלה כבר בתקופה הכלקוליתית (באלף החמישי לפנה"ס), ונמשכה לתוך תקופת הברונזה. בתצפית מהאתר אפשר להבחין בפתחי מערות שנמצאות במדרון הצפוני של נחל רפאים. רבות מהן שימשו לקבורה באותם ימים.

אזור עין חניה היה מיושב בתקופת הברזל, התקופה שבה שלטה באזור ממלכת יהודה. ידועים יישובי הספר הירושלמי הסמוכים מנחת (מלחה) וגילה מתקופה זאת ולפניה. ממצא בולט, שנמצא באתר מתקופה זו, הוא שבר של כותרת עמוד בסגנון פרוטו איאולי, שהתגלה בשימוש משני בקיר שליד הבריכה העליונה. אפשר להניח שפיסת אבן זו התגללה איכשהו ממעלה המדרון, או שהובאה לשימוש משני מנקבת עין ג'יזיה הסמוכה (כיום בשטח הכפר וְלִגְ'ה, במקומו החדש), שם נמצאה כותרת שלמה כזאת בתוך נקבה מרשימה וארוכה במיוחד. כותרות מטיפוס זה אופייניות למבנים מפוארים ולנחלות של מלכי הבית הראשון. דגם של כותרת דומה, שנמצאה במגידו, מעטר בימינו מטבע בעריך (הערך הנקוב במטבע) 5 ש"ח. כותרות דומות התגלו גם בעיר דוד שבירושלים, בחצור, בשומרון (סבסטיה) וברמת רחל, שם נחשף אחד מארמונות מלכי יהודה. ייתכן, אם כן, שגם ליד עין חניה הייתה נחלת מלוכה בימי הבית הראשון, אך טרם נמצאו הוכחות לכך בחפירות.

הבריכה העליונה. צילום: יניב כהן

התחנה	על מה להצביע?	נושאים לשיחה
1 בית האבן הסמוך למבנה המשרדים	עצי הבוסתן	- מבוא לסיור - הבתים העות'מאניים - הכנסייה הביזנטית
2 פינת ישיבה בצל עצי תאנה	עצי זית ותאנה, טרסות בנחל רפאים	חקלאות בעל בהרי ירושלים
3 מקום משוער של הכנסייה	תלולית העפר	הכנסייה
4 הנימפאון	מבנה הנימפאון	הנימפאון של עין חניה ומהות המושג
5 המעין	מערת המעיין, הנביעות, הנקבה	מעין שכבה, המעיין של פיליפוס
6 הבריקה העליונה	הבריקה, הקשת, שרידי המבנים	תולדות הבריקה והמבנים שהיו סביבה
7 הבריקה התחתונה	הבריקה	שימוש במים בערוגות לחקלאות השלחין ולהשקיית חיות בר ועדרים
8 תצפית	הנוף, עין לבן, רכס לבן, עינות ולג'ה, בתיר, מסילת הברזל	פארק ירושלים, הטרסות, שמירת טבע ברכס לבן

שנתי באתר, ומאמיני הכנסייה האתיופית מגיעים מדי פעם בפעם לטבול במים המקודשים.

בתקופה האסלאמית הקדומה איבד המקום את משמעותו הדתית. תושבי המקום התאימו את המבנים לצורכיהם וניצלו את מי המעיין ואת הבריכות העתיקות ליצירת מערכת השקיה לגידולי שלחין. המערכת התבססה, בנוסף למי המעיין, גם על איסוף ואגירת מי גשם. מאוחר יותר נעזב המקום ונותר נטוש במשך כאלף שנה.

בתקופה העות'מאנית השתלב עין חניה במערך החקלאות ההררית המסורתית. בשלהי התקופה התפתח במקום ענף חקלאי מיוחד במינו, גידול ורדים להפקת מי ורדים, שבהם השתמשו כתבלין למאכלים ולהכנת קינוחים מתוקים. גידול זה נתן לקטע זה של הנחל את השם ואדי אל-וורד (נחל הוורדים).

במלחמת העצמאות התחוללו באזור קרבות קשים במסגרת "מבצע ההר" (19-22 באוקטובר 1948). צה"ל פעל בגזרה נגד כוחות מצריים וכוחות ערביים מקומיים, וכשל בכיבוש הרכס של הר גילה. על פי הסכמי שביתת הנשק בין ישראל לירדן עבר קו הפסקת האש באזור בנחל רפאים.

בשנת 1965 נכללו חלק משטחי נחל רפאים בתחום גן לאומי הרי יהודה. לאחר מלחמת ששת הימים חדל נחל רפאים מלשמש קו גבול ולגן הלאומי נוספו שטחים שהיו בעבר בשליטת ממלכת ירדן. בשנות ה-90, כתוצאה מהסכמי אוסלו, נסלל הכביש הצמוד לאתר, העולה להר גילה ומשמש בימינו דרך חלופית לגוש עציון ולהר חברון.

רשות הטבע והגנים פתחה את האתר לקהל הרחב במרץ 2021.

טקס תפילה של נציגי הכנסייה הארמנית. צילום: שור ענתבי

בנחל רפאים נובעים כמה מעיינות, ולידם התפתחה התיישבות אנושית כבר בתקופות פרהיסטוריות. בקרבת המעיינות גידלו התושבים חקלאות שלחין, וברוב השטח גידלו חקלאות בעל של עצי מטע כגון תאנה, גפן וזית.

תאנה, גפן וזית

אפשר לגדל במדרונות הרי ירושלים עצי תאנה, גפן וזית ללא תוספת השקיה. חשובה לא פחות היא העובדה שאפשר לעבד את הפירות של עצים אלה לתוצרים שמשתמרים זמן רב, תכונה חשובה מאוד בעולם הקדום.

התאנה הייתה אמצעי להשגת טעם מתוק, שהיה כה חסר בעת העתיקה, שבה טרם גילו את הסוכר. פרנסת התושבים התבססה בעיקר על כרמי גפן וזית, שמהם הפיקו שני מוצרים בעלי ערך כלכלי רב: יין ושמן זית. בעולם העתיק היה ביקוש עצום לשמן הזית וליין. יין היה אמצעי לשימור האנרגיה הטמונה בענבים ומשקה שאפשר היה להוסיפו למים, לשפר את טעמם ואף לחטאם במידה מסוימת (לדעת העושים זאת). שמן זית שימש למאור, לתמרוקים, לרפואה ולפולחן. מי שיכול היה לגדל זיתים, כאילו החזיק במרבצי האנרגיה של העולם הקדום. על ערכו של שמן הזית אנו למדים בתלמוד. "ר' טרפון אומר: אין מדליקין אלא בשמן זית בלבד. עמד רבי יוחנן בן נורי על רגליו ואמר: מה יעשו אנשי בבל שאין להם אלא שמן שומשומין?! ומה יעשו אנשי מדי שאין להם אלא שמן אגוזים ומה יעשו אנשי אלכסנדריא שאין להם אלא שמן צנונות..." (שבת כ"ו ע"א).

ההכרה בערכו של הזית חצתה אמונות ותרבויות. בשמן זית משחו את מלכי ישראל ואת הכוהנים; התואר "משיח" (ביוונית, כריסטוס), מציין את הרעיון שבבוא היום ימשחו אותו בשמן זית; ובקוראן משווים את אורו של האל למנורת בדולח שדולקת בשמן עץ הזית המבורך. ובעיני הכול – אחרי שהיונה שבה לתיבה של נוח עם ענף של עץ זית, הפך הזית לסמל השלום.

באתר נמצאו מתקנים חקלאיים חצובים, כגון גתות, ותיארוכם טרם הוברר.

זה המקום לתת הקדמה לסיור, ויש להתאימה לאופי הקבוצה.

לאחר המעבר בקופה ניצבים שני מבנים מרשימים.

בית האבן בן שתי הקומות הוא אחד משלושה בתים שנבנו במקום בשלהי התקופה העות'מאנית. הבית הנמוך, הסמוך לכניסה לאתר, עבר שימור ושיקום על ידי צוותי רשות הטבע והגנים, והוא משמש כיום את מנהלת האתר. קל להבחין בסגנון הבנייה של התקופה העות'מאנית: כל חדר מקורה בגג כיפתי, הנשען על ארבע קשתות מסיביות. לאחר בניית הקשתות והגג בנו את הקירות. מעל פתח המבנה ישנה כתובת בערבית, "בשם האל הרחום והחנון" ("ביסמאללה אל רחמן אל רחים").

אין אנו יודעים מי בנה את הבתים ובאיזו שנה בדיוק. לבית הקומתיים שלפנינו נוספה קומה, הנשענת על קורות ברזל (ריילסים, ייתכן שהגיעו ממסילת הרכבת הסמוכה). ייתכן שהתוספת נבנתה בתקופת המנדט הבריטי, מה גם שבקומה השנייה משולב בבנייה בטון, חומר שלא היה בשימוש בתקופה העות'מאנית.

בעתיד צפוי הבית לעבור שיקום.

הכניסה לבית החרב למחצה מסוכנת ואסורה!

הנימפאון והבריכה התחתונה ברקע. צילום: שור ענתבי

מבט לבריכה העליונה. צילם: דודו זכאי

טרסות

המדרונות התלולים והיובש בקיץ, המאפיינים את הרי ירושלים, הציבו אתגר קשה לחקלאים הקדמונים. הם מצאו פתרון פשוט ומתוחכם: בניית מדרגות חקלאיות (טרסות). המדרגות הן אמצעי לשימור הקרקע מפני סחיפה, להגדלת שטחו של האזור המעובד וליצירת תנאים מיטביים של לחות וחומרים אורגניים בקרקע. בניית הטרסות בהרי ירושלים במשך הדורות הייתה מפעל אדיר. על פי מחקריו של חוקר הטרסות ד"ר צבי רון, כ-56% מנוף הרי ירושלים היו מכוסים טרסות. הטרסות אינן מייצגות את הנוף הבראשיתי של הרי ירושלים, שהיו מכוסים חורש לפני התיישבות האדם, אבל הן מייצגות נאמנה את נוף המורשת והתרבות של האזור זה אלפי שנים.

בזכות הטרסות זכתה ירושלים במשך דורות רבים לעורף חקלאי אמין. יש להניח, שכאשר אוכלוסיית העיר גדלה, גדל בהתאמה מספר הטרסות, ואילו נטישת האזור הביאה לחורבן. כאשר מבקש הנביא יחזקאל להמחיש את החורבן שיבוא על עם ישראל, הוא אומר: "ונהרסו ההרים ונפלו המדרגות" (יחזקאל ל"ח 20). אין המחשה טובה מזו לתרבות החקלאות, שהייתה נהוגה בימי המקרא בהרי ירושלים. החוקרים ד"ר רפי לואיס וד"ר שמעון גיבסון מעריכים שהטרסות הראשונות בהרי ירושלים נבנו, בצורה מצומצמת, כבר בתקופת הברונזה הקדומה (בסביבות 3,200 לפנה"ס).

מתקופת הברזל ו (1,000 לפנה"ס) ועד התקופה העבאסית (המאה תשיעית לספירה) אפשר להבחין בכמה גלים של בניית טרסות. בתקופה הצלבנית מבחינים החוקרים בשיטות חקלאיות חדשות, המתקיימות לצד שיפוץ של מדרגות חקלאיות ישנות, אך אי אפשר להצביע על בנייה אינטנסיבית של טרסות בתקופה זו ובאלו שבאו אחריה. בתקופות הממלוכית והעות'מאנית התמקד העיבוד החקלאי בטרסות במקומות ובשטחים הנוחים לעיבוד.

מבנה האבן דמוי האפסיס שבתוכו גומחה מושך את תשומת לבו של כל מבקר והוא שהעניק למקום את שמו הערבי, עין אל-חניה (מעין האפסיס, הגומחה). זהו מבנה חידתי, יחיד במינו בישראל. רשות העתיקות שיקמה ושחזרה את הנימפאון, על פי צילומים ואיורים היסטוריים המציגים אותו בשלמותו.

הנימפאון של עין חניה בנוי אבני גזית, ונראה כי הוא עומד בפני עצמו ולא קשור מבחינה אדריכלית למבנים שהיו מסביבו. משני צדדיו ניצבות אומנות (אומנה היא עמוד מסיבי המשמש לתמיכת מבנה), ובראשן מעוצבות כותרות קורינתיות. תיאורים מהעבר מלמדים, שהמבנה נשא גג בדמות חצי כיפה. רשת של תעלות מעבירה אל המבנה את מי הבריכה שמעליו, והמים יוצאים ממנו כמזרקה. מהאגן שלמרגלות המזרקה מועברים המים בתעלה אל הבריכה התחתונה ואל חלקת השלחין.

חזית המבנה פונה צפונה, אל נחל רפאים ואל הדרך שעוברת בו. במרכז האפסיס, מעל מוצא המים, נמצאת גומחה ששוליה מעוטרים, בעלת משקוף בצורת קשת. ייתכן כי בגומחה הוצב בעבר פסל. בחפירות שנערכו באתר לא נמצאו עדויות לתיארוכו של המבנה, אך על פי סגנונו אפשר לייחסו לתקופה הרומית.

יש חוקרים הסבורים שבעין חניה התנהל בתקופה הרומית פולחן פגאני, שהוקדש לנימפה כלשהי, תופעה מקובלת ליד מעיינות. מבנה כזה מכונה נימפאון. הארכיאולוג איתן קליין מציע שהנימפאון נבנה בתקופה הרומית בד בבד עם התפתחותה של איליה קפיטולינה (ירושלים הרומית) והקמת בתי אחוזה באזור. הנימפאון שולב מאוחר יותר במכלול המבנים של התקופה הביזנטית ובפולחן הנוצרי שהתקיים במקום.

מהו נימפאון?

ביוון העתיקה וברומא העתיקה סגדו לנימפות – יצורים מיתולוגיים, שחציים אל וחציים בנות תמותה. נימפה ביוונית היא אישה צעירה, והנימפות תוארו בדרך כלל כנשים צעירות ויפות. הנימפות מייצגות בדרך כלל האנשה של תופעת טבע, והן שוכנות בהרים וביערות, במערות ובמעיינות. הן היו דמויות אהובות, לא מזיקות, שחייהן תלויים בסביבה שבה הן חיות.

פולחן הנימפות הוא ביטוי של הערכה והערצה לטבע, ולכן הנימפאונים, המקומות

מעבר לגרם המדרגות, בדרך מפינת הישיבה שבצל עצי התאנה לנימפאון, מתנשאת משמאל לשביל תלולית עפר גדולה, הנשענת על קיר תמך חדש. ייתכן שתלולית העפר הזו מכסה את שרידיה של כנסייה מהתקופה הביזנטית, שחשף בשנת 1932 הארכיאולוג דימיטרי ברמקי (D. Baramaki). הוא חפר במקום מטעם מחלקת העתיקות של המנדט הבריטי, לאחר שנודע כי ערביי הסביבה חומסים מהאתר אבנים עתיקות ומשתמשים בהן לבנייה. בתום החפירה כיסה ברמקי את האתר באדמה, כדי לשמר את העתיקות, ומאז לא נודע מקומה המדויק של הכנסייה.

תושבי הכפרים כינו את מקום החפירה מארס אל-עמוד (חלקת העמוד), כנראה משום שעמוד אחד לפחות מעמודי הכנסייה בלט מעל פני האדמה, עמוד שאינו בנמצא כיום.

במפות מימי המנדט רשומה ממזרח למעיין חורבה בשם ח'ירבת אל-חניה, וסביר להניח שהכוונה לכנסייה.

תוכנית הכנסייה היא בזיליקה ביזנטית אופיינית: אטריום הבנוי כחצר פריסטילית (מוקפת סטווים), נרתקס ואולם תפילה שבקצהו אפסיס פנימי. שני טורים בני שמונה עמודים חילקו את האולם לחלל מרכזי ולשתי סיטראות. בתיעוד, שהשאיר החופר, הוא מספר על שני שלבי בנייה, הראשון במאות 5-6 לספירה והשני בשלהי התקופה הביזנטית וראשית התקופה האסלאמית הקדומה. בשלב הראשון לחיי הכנסייה כוסו רצפות הכנסייה והחצרות בפסיפסים, חלקם צבעוניים, שעוטרו בדגמים צמחיים של אשכולות ענבים היוצאים מתוך סלים ובדגמים גיאומטריים. ברמקי אף גילה מתחת למזבח תיבת שיש בעלת מכסה עם קרניים פינתיות ובתוכה עצמות (רליקואריום, שייחסו להן קדושה).

סתוניות היורה בעין חניה. צילום: שור ענתבי

כשאר מעיינות נחל רפאים, גם עין חניה פורץ מסלעי הגיר הקשה של תצורת עמינדב, הנשענים על חוואר מוצא. שלוש נביעות המעיין פורצות מאחורי קיר בנוי ובו שלושה פתחים. מי הנביעות זורמים בתעלות שנבנו בתקופות שונות, וחלקים מהן נותרו עד היום. בעבר חפרו והרחיבו את החללים שמהם פורצים המים כדי לחשוף יותר את שכבת החוואר ולהגביר את שפיעת המעיין. המים נכנסים לנקבה מקורה (שככל הנראה הועמקה בתקופה המנדטורית), שאורכה 9.5 מ', המובילה לבריכה העליונה. אפשר להיכנס בפתח אחד של הנקבה ולצאת בצידה השני, מבצע שדורש הליכה שפופה במקצת, וכבר בכניסה רואים את האור שבקצה המנהרה.

ליד הדופן הדרומית של הבריכה יש מערה קטנה וגם ממנה, כאשר היא נקייה מעפר, פורצים מים. מפתה לחשוב שפולחן הנימפות התרחש ליד מערת המעיין.

מסורת קדושת המעיין, שראשיתה אולי בתקופה ההלניסטית והמשכה בתקופות הרומית והביזנטית, משותפת גם כיום לדתות ותרבויות שונות. בנובמבר 2010, כשהגשם בושש לבוא, נאספו בעין חניה נציגי דת נוצרים, מוסלמים ויהודים לתפילה משותפת להורדת גשם. במעיין נערכים גם טקסי שאיבת "מים שלנו", המשמשים לאפיית מצות שמורות בפסח.

מעין פיליפוס

בפי מאמינים נוצרים מכונה עין חניה בשם מעיין פִּילִיפּוֹס. אחת המסורות הנוצריות מציינת, שבמעיין הזה הטביל פיליפוס, בהתערבות רוח הקודש, את השר הממונה על גנזיה של קנדק, מלכת אתיופיה, המכונה בברית החדשה "הסריס הכושי" (מעשי השליחים ח' 24-60, תרגום פרופ' פרנץ דעליטש):

"וידבר מלאך ה' אל פיליפוס לאמור: קום לך הנגבה על הדרך היורדת מירושלים עזתה והיא חרבה. ויקם וילך והנה איש כושי סריס ושליט לקנדק מלכת כוש וממונה על כל גנזיה, אשר עלה אל ירושלים להשתחוות. ויהי בשובו והוא יושב על מרכבתו וקורא בספר ישעיה הנביא. ויאמר הרוח אל פיליפוס: גשה והילוה על המרכבה הזאת. וירץ פיליפוס אליה וישמע אותו קרא בספר ישעיה הנביא ויאמר: הגם תבין את אשר אתה קורא? ויאמר: ואיככה אוכל ואין איש אשר יורני? ויבקש מאת פיליפוס לעלות ולשבת אצלו. וזה ענין הכתוב אשר קרא זה הוא: כשה לטבח

שבהם התקיים פולחן הנימפות, הוקמו במקומות יפים תחת כיפת השמיים. הנימפאונים נחשבו מקומות מקודשים ואסור היה לפגוע בהם. במשך הזמן נבנו מקדשים לנימפות, ובהם מזרקות מים. נימפאון מפורסם היה במעיין בניהס. בתקופת האימפריה הרומית הפכו מזרקות הנימפאונים למבנים חילוניים, שסיפקו מים בכיכרות הערים ובבתי עשירים.

נימפות שנקשרו במעיינות ובנהרות נקראו ניאדות. המפורסמת שבהן היא דפנה, בתו של אל הנהר פִּנְיוֹס. אביה הפך אותה לעץ ער אציל כדי למלט אותה מאפולו שחשק בה.

הנימפאון. צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות

את הסריס". גם הירונימוס, מאבות הכנסייה, כותב באיגרתו "מסע פאולה" על המעיין בבית צור.

מימי הביניים ואילך לפחות, אם לא קודם לכן, מזהים את עין פיליפוס עם עין חניה. גם בנחל רפאים עברה דרך עתיקה, שהובילה לבית גוברין ומשם לאשקלון ולעזה, כפי שמעידות אבני מיל שנמצאו לאורך הדרך. אדרבא, דרך זו קצרה יותר מהדרך שיורדת מהר חברון. גם כאן יש מעיין, שרידי כנסייה ואף נימפאון מרהיב עין. הימצאותה של כנסייה ביזנטית ומתחם מרשים מסביב לבריכה העליונה מאותה תקופה, עשויים להעיד על מסורת קדומה המזהה ומקדשת את המקום.

זרימת המעיין. צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות

יובל וכרחל לפני גוזזיה נאלמה ולא יפתח פיו. בעוצר משפטו לקח ואת דורו מי ישוחח כי נגזרו מארץ חיו. ויען הסריס ויאמר אל פיליפוס: אשאלה ממך, על מי הנביא מדבר את זאת, על נפשו או על איש אחר?"

פיליפוס "המבשר" היה אחד משבעה יהודים מתייוונים, שקיבלו את האמונה הנוצרית המתגבשת ופעלו למשוך אליה בעיקר יהודים שהתייוונו. הוא ביאר לסריס מכוש את משמעות הפסוק, והסביר לו שמדובר בישוע. הסריס השתכנע:

"ויפתח פיליפוס את פיו ויחל מן הכתוב הזה ויבשר אותו את ישוע. ויהי בעוברם בדרך ויבאו אל מקום מים ויאמר הסריס: הנה מים; מה ימנעני מהיטבל? ויאמר פיליפוס: אם מאמין אתה בכל לבבך מותר לך. ויען ויאמר: אני מאמין כי ישוע המשיח בן האלוהים הוא. ויצו להעמיד את המרכבה וירדו שניהם אל תוך המים, פיליפוס והסריס, ויטבול אותו. ויהי כי עלו מן המים וישא רוח יהוה את פיליפוס ולא יסף הסריס לראותו, כי הלך לדרכו שמח. ופיליפוס נמצא באשדוד, ויעבור ויבשר בכל הערים עד בואו לקיסריה".

פרשת הסריס הכושי נחשבת לאירוע חשוב מאין כמותו בנצרות הקדומה. רוח הקודש בכבודה ובעצמה ירדה אל המעיין, או במילים אחרות, האל הוא שפקד את המקום והשפיע על מהלך העניינים. במסורת האתיופית נחשב הסריס לנוצרי האתיופי הראשון ולאדם שהביא את הנצרות לאתיופיה (אם כי ממלכת כוש הייתה בנוביה, צפון סודן של ימינו ולא באתיופיה). זוהי הפעם הראשונה שנזכרה בברית החדשה עדות להתפשטות הבשורה הנוצרית אל מעבר לתושבי הארץ בלבד, ומכאן חשיבות המקום למאמינים הנוצרים בכלל, ובמיוחד למשתייכים לכנסייה האתיופית עתיקת היום.

זיהוי מעיין פיליפוס

על פי המתואר במעשי השליחים, הפרשה של הטבלת הסריס הכושי התרחשה לצד הדרך מירושלים לעזה, אך ללא ציון מפורש של מקום ההטבלה. בתקופה הביזנטית זיהו את מעיין פיליפוס עם עין א-דירוה, ליד בית צור הקדומה, בימינו בשולי העיר חלחול, סמוך ליישוב כרמי צור של היום. הנוסע מבורדו, שביקר בארץ בשנת 333 בערך, כותב: "משם [מבית לחם] לבית צור 14 מילין. שם המעיין שבו הטביל פיליפוס

מסביב לבריכה נראים בסיסים של אומנות בנויות אבני גזית נאות. במרחק של כמטר ממערב וממזרח לבריכה היו חדרים. המערביים שבהם נחשפו בחפירות, ושימשו את התושבים בתקופות שונות.

ממצאים אלה מרמזים על כך שהבריכה הייתה במרכז חצר ומסביבה סטווים מקורים, שמהם נכנסו דרך פתחים לאגפי מגורים. תקרת הסטווים נשענה על האומנות שסבבו את הבריכה. בחפירות לא התגלו רעפים מסביב לבריכה, ולכן יש להניח שהקירוי נעשה מחומר מתכלה כלשהו, אולי עץ או קנים.

ייתכן שבראשי האומנות ניצבו בעבר כותרות מעוטורות. בחפירות נמצאה כותרת פִּילֶסְטֶר (כותרת הצמודה לקיר, או יוצאת ממנו) מעוצבת בסגנון קורינתי. כותרת נוספת התגלתה בשנת 2004, בזמן ששודדי עתיקות ניסו לחמוס את האתר. בבסיסה של כותרת זו גולפו שני צלבים – מרכזי גדול וצדדי קטן – מוקפים כל אחד במעגל כפול. נראה שהכותרת שימשה את המבנה המקורי בתקופה הרומית, ורק בשלב מאוחר יותר, בתקופה הביזנטית, נוספו הצלבים. בשלב האחרון של חייה לא התייחסו לכותרת בכבוד הראוי, והיא שימשה לקירוי תעלת המים שהובילה לפתח הנימפאון. בצד הקרוב למעיין נושאת קשת בנויה אבן תעלה, שהביאה גם היא מים לבריכה. התעלה אספה מי נגר מהסביבה, הזרימה אותם אל בור שיקוע שנמצא במדרון שמעל לתעלה (מכוסה בשבכת ברזל), ומשם דרך הקשת אל הבריכה. איסוף מי הנגר, בניית בריכת שיקוע עליונה עבורם, כמו גם הגבהת שולי הבריכה ופירוק הקשתות שיצאו מן האומנות סביב הבריכה, מיוחסים לתקופה האסלאמית הקדומה.

מסע קצר בזמן

אתר עין חניה טרם נחפר בשלמותו, אך בכל זאת ננסה לשרטט את תולדות המקום עד כמה שאפשר.

תקופת הברזל (מאות 10-7 לפנה"ס): נראה כי בתקופת מלכי ישראל הייתה בקרבת המעיין אחוזה.

התקופה ההלניסטית (מאות 4-1 לפנה"ס): ליד המעיין התקיים פולחן לאחת מנימפות המים. לא ידוע על מבנה מתקופה זו במקום.

לפני החפירה הארכיאולוגית, שנערכה בשנים 2012-2015, הייתה הבריכה מכוסה עפר, ודבר קיומה לא היה ידוע. בחפירות, בניהולה של אירנה זילברבוד מרשות העתיקות, נחשפו הבריכה ושרידי המבנים שמסביבה, בצורה המאפשרת פחות או יותר להבין את קורות המקום. הבריכה משמשת כיום בריכת שכשון לילדים, ורשות הטבע והגנים שומרת בה על מפלס מים נמוך של עד 90 סנטימטר.

מימדי הבריכה הם 8.2x6.9 מ' ועומקה כ-1.5 מ'. דופנותיה מטויחים בכמה שכבות של טיח בצבע אפור. בדופן הצפוני ובדופן המזרחי התגלו כמה גומחות מעוגלות שעומקן כ-20 ס"מ. ייתכן שגומחות אלה שימשו לגידול דגים. הבריכה נבנתה בתקופה הרומית. מעידים על כך צינורות העופרת הקבועים בדופן הבריכה שבצד המעיין, המזרימים את המים לבריכה (כיום זרבוביות הצינורות עשויות ברזל). שימוש בצינורות עופרת היה מקובל בתקופה הרומית עד המאה הראשונה.

מסביב לבריכה עוברת תעלה רדודה, הרוסה בחלקה, המזרימה מים. נראה שתפקידה היה להוסיף נוי למקום. בצד הדרומי של הבריכה יוצאים מהתעלה צינורות דקים, שהזרימו בעבר ומזרימים גם כיום סילוני מים עדינים לבריכה. מי שיבקר במקום בשעה מוקדמת בבוקר, יוכל לשבת בשקט וליהנות מפכפוף המים השקט ומהנוף הנפלא שמסביב, כמעט כמו בימים עברו.

הבריכות מבט מלמעלה. צילום: אסף פרץ, רשות העתיקות

למרגלות הנימפאון נמצאת בריכת מים מרשימה מהתקופה הביזנטית, מהגדולות בבריכות ההשקיה שבהרי ירושלים. הבריכה שימשה להשקיה משלהי התקופה העות'מאנית ועד המאה ה-20. רשות הטבע והגנים שומרת על מפלס מים בגובה 1.2 מ' ומאפשרת למבקרים רחצה בבריכה, על אחריות המטיילים. המים מהבריכה מופנים לערוגות שלחין שנמצאות במורד המדרון. חלק מהמים מופנים אל מחוץ לגדר הגן הלאומי, כדי להרוות את צימאון של חיות בר ושל עדרי צאן.

הבריכה העליונה וקשת האבן. צילום: יניב כהן

התקופה הרומית (מאה 1 לפנה"ס עד מאה 4 לספירה): נבנה הנימפאון הקעור, שפניו אל הדרך של נחל רפאים. ללא קשר לנימפאון, נבנה מאחוריו בית אחוזה, שחדריו הקיפו חצר פתוחה ובמרכזה בריכה, ששימשה לנוי ואולי גם לרחצה ולהשקיה.

התקופה הביזנטית (מאות 4-7): רוב הממצאים שהתגלו בחפירות עין חניה מתוארכים לתקופה זו ולתקופה האסלאמית הקדומה, שבאה אחריה. בתקופה הביזנטית שולבו הנימפאון, הבריכה העליונה והמבנים שמסביבה במתחם גדול יותר, שנוספה לו כנסייה ואולי גם מבנים נוספים שטרם נחפרו. ייתכן שהכנסייה והמבנים היו חלק ממנזר או אכסניית עולי רגל שפעלו במקום. הבריכה התחתונה נבנתה גם היא בתקופה זו.

התקופה האסלאמית הקדומה (מאות 7-10): תושבי המקום שינו מעט את חדרי המגורים והמשיכו להשתמש בבריכה העליונה, כנראה כחלק ממערך השקיה. באותם ימים אגרו בבריכה גם מי גשם, שנאספו מהמדרון והועברו לבריכה באמת מים הנשענת על קשת. במהלך תקופה זו או לאחריה ננטש האתר, כנראה עד לתקופה העות'מאנית.

מסילת הברזל

בנחל רפאים עוברת מסילת הברזל, שנסללה לראשונה בשלהי התקופה העות'מאנית, וחיברה את ירושלים ליפו ובהמשך לרשת המסילות המזרח תיכונית. הרכבת הראשונה יצאה לדרכה מיפו ב-26 בספטמבר 1892 והגיעה לירושלים לאחר כארבע שעות. אחד השיקולים לבחירת תוואי הרכבת היה ריבוי המעיינות בנחל רפאים, שמימיהם נדרשו לדודי הקטר. אורך המסילה היה כ-87 ק"מ ולאורכה נבנו 176 גשרים. רוחב המסילה היה מטר, אך לאחר מלחמת העולם הראשונה שינו הבריטים את רוחבה לרוחב התקני – 143.5 ס"מ. המסילה העניקה סם מרץ להתיישבות הכפרית שמסביב. במלחמת העצמאות כשלו כוחות צה"ל, בפיקודו של משה דיין, בכיבוש רכס הר גילה, המתנשא מעל עין חניה, ונחל רפאים נקבע כקו שביתת הנשק בין ישראל לירדן. בהסכם שביתת הנשק נקבע שתוואי המסילה לכל אורכו יהיה בידי מדינת ישראל, אם כי מסילת הרכבת עברה במעט את הגבול לשטח הירדני בסמוך לכפר בתיר. חלק משטחי הכפר בתיר נמצאו בתחום הקו הירוק, וההסכם קבע שבעליהם יוכלו להמשיך ולעבד את אדמותיהם.

חלק מתושבי הכפר ולג'ה, ששכן בצד הישראלי, עברו בעקבות ההסכם לאדמותיהם שמדרום לנחל, למקום שבו הכפר שוכן כעת. עין חניה נותר בתחום ישראל, צמוד לקו שביתת הנשק עם ממלכת ירדן. ב-1965 הוכרז גן לאומי הרי יהודה, ושלוחתו המזרחית בנחל רפאים כללה את עין חניה. לאחר מלחמת ששת הימים סופח חלק מהכפר ולג'ה לירושלים, ומאוחר יותר הורחב עוד שטחו של הגן הלאומי.

נקודת התצפית, מעל לבריכה התחתונה, משקיפה על ערוץ נחל רפאים. מכאן אפשר לצפות במקומות האלה: עין לבן וסביבתו, השכונות גבעת משואה וקריית מנחם שבראש רכס לבן, מסילת הברזל הישנה לירושלים, שולי מושב עמינדב ויער עמינדב, הנטוע בעיקר עצי אורן - והכפר בתיר. אפשר לפתח כאן נושאים רבים לשיחה, בהתאם לנושאי העניין של הקבוצה.

למרגלות הבריכה התחתונה שיקמה רשות הטבע והגנים ערוגות שלחין ואת מערכת הולכת המים אליהן. בעזרת קבוצות מתנדבות וקהילות סמוכות מתכוונים לגדל בערוגות אלה צמחים הזקוקים להשקיה, תוך הדגמת שיטות עיבוד חקלאיות מסורתיות.

פארק ירושלים

פארק ירושלים נועד לשמש אזור פנאי ונופש לתושבי העיר ולמבקרים באזור, תוך שמירה על המרחבים הפתוחים וערכי הנוף, הטבע והמורשת שבו. הפארק מורכב מארבעה מרחבים – נחל רפאים, עמק הארזים, עמק מוצא ונחל צופים – המשתרעים יחד על כ-15,000 דונם. זוהי הטבעת הירוקה החוגרת את הבירה ובה יערות נטועים וחורשים טבעיים, מדרגות של חקלאות מסורתית ובוסתנים, מעיינות הרריים קטנים ושפע אתרי עבר.

חלק מהפארק בנחל רפאים כלול גם בחלק המזרחי של גן לאומי הרי יהודה, המשתרע על פני כ-28,000 דונם. זהו גן לאומי ענק בקנה מידה ישראלי, השני בגודלו בישראל אחרי הכרמל. אזור נחל רפאים, המהווה את שלוחתו המזרחית של הגן הלאומי, הוא אחד ממכלולי נוף המורשת המכונים בשם נופי תרבות¹, המרשימים ביותר בפרוזדור ירושלים. לאורך המדרונות התלולים נמצאים שרידים מרשימים של חקלאות הררית מסורתית בהיקף נרחב, שילוב של טרסות, מעיינות נקבה ובוסתנים. הנחל יוצא מעמק רפאים שבירושלים ומנציח עמק בשם זה, שנזכר בתיאור גבולות נחלת יהודה בפסוק שבו מוזכר גם גיא בן הינום (יהושע ט"ו 8).

פיתוח עין חניה היא אחת מגולות הכותרת של פארק ירושלים, שהוא פרי שיתוף פעולה של עיריית ירושלים, הרשות לפיתוח ירושלים, רשות הטבע והגנים וקרן קיימת לישראל.

¹נופי תרבות – הקליקו להרחבה. להורדת הספר "נופי תרבות"

העות'מאנית, אינן מעובדות בימינו. בעיקר מעובדות הטרסות שניתנות להשקיה. בעבר נהגו קבוצות מטיילים להגיע ולחזות בחקלאות השלחין המסורתית שבכפר ובסביבתו.

ביתר

בתחום הכפר בתיר נמצא האתר ח'ירבת אל-יהוד, המזוהה עם היישוב הקדום ביתר. ממצא החרסים מלמד שהמקום היה מיושב בתקופת מלכי יהודה (מאות 8-7 לפנה"ס), ואחר כך בתקופה הרומית הקדומה. נראה כי היישוב חדל להתקיים בסוף מלחמת בר כוכבא (135 לפנה"ס).

ביתר נזכרת פעמים אחדות בתלמוד ונודעה כמבצרו האחרון של שמעון בר כוסבא (בר-כוכבא). המקום שוכן בשלוחה, המוגנת משלושה כיוונים בנפתולי נחל רפאים, והוא היה מבוצר היטב. על פי המסופר במקורות, הרומאים הטילו על ביתר מצור ממושך ובמהלכו הקיפו אותה בדייק שאורכו יותר מ-4,000 מ'. על פי ההערכות, הכוח הרומאי שהשתתף במצור מנה כ-12,000 איש, וכלל לוחמים מהלגיון החמישי מקדוניה והלגיון ה-11 קלאודיה, שהובאו מאזור הדנובה. מגיני ביתר נכנעו בסופו של דבר לרעב ולצמא. הרומאים כבשו את המקום בשלהי שנת 135 לפנה"ס ובר כוכבא, מנהיג המרד, נהרג. על נקבת עין אל-בלד נמצאה כתובת הקדשה מהתקופה הרומית. זה תרגומה: "לקציני המאה ממשלחות הלגיון החמישי המקדוני והאחד-העשר הקלאודי".

רכס לבן

רכס לבן הוא המדרון המתנשא מעל נחל רפאים, ובו נמצאים מושב אורה והשכונות המערביות של ירושלים קריית מנחם וגבעת משואה. פסגות הרכס מתנשאות לגובה של למעלה מ-750 מ' מעל פני הים וכ-150 מטר מעל ערוץ נחל רפאים.

הרכס מייצג אזור נרחב של טבע, המתקשר לנחל רפאים ולנחל שורק. בגיאיות היורדים לנחל רפאים נובעים כמה מעיינות. אחד הגדולים שבהם, עין לבן, מושך אליו מטיילים רבים. במדרונות ההר, כמו במקומות אחרים באזור, נותרו שרידים רבים של טרסות חקלאיות, מסימני ההיכר של החקלאות המסורתית בהרי ירושלים. בשנת 2007, לאחר מאבק ציבורי גדול, ניצל רכס לבן בעור שיניו מתוכנית בנייה, שכונתה "תוכנית ספדי", אבל במאי 2019 אישרה המועצה הארצית לתכנון ולבנייה לקדם תוכנית בינוי של משרד הבינוי והשיכון ושל מינהל מקרקעי ישראל. על פי התוכנית החדשה תוקם בחלקים העיליים של הרכס שכונת מגורים ובה כ-5,300 יחידות דיור במבנים של 5-12 קומות. השכונה מתוכננת להשתרע על שטח של 840 דונם בין קריית מנחם וכביש אורה-משואה (כביש 3877) עד לגבול הגן הלאומי הרי יהודה. התוכנית התחשבה בסוגיות סביבתיות שהעלתה רשות הטבע והגנים ונערכו בה שינויים בהתאם, כגון דרישה להחדרת מי נגר לאדמה בתחומי השכונה המתוכננת כדי להקטין פגיעה בשפיעת מי עין לבן. נוסף על כך, התוכנית הותנתה בהתחדשות עירונית בשכונה הוותיקה, הסמוכה לקריית מנחם.

בתיר

ממערב לנקודת התצפית נראים בתי הכפר בתיר. בכפר נובע עין אל-בלד (מעין הכפר), ולצידו בריכת מים עתיקה שאוספת את מימיו. כמו במעיינות אחרים הנובעים בנחל רפאים, גם בסביבת בתיר נמצאו עדויות ליישובים מתקופת הברונזה (האלף ה-4 לפנה"ס) ואילך.

נוף הטרסות הסובב את הכפר זכה בשנת 2014 להכרה של אונסק"ו (ארגון החינוך, המדע והתרבות של האו"ם) כאתר מורשת עולמית. אדריכל הנוף מייק טרנר מעריך שהטרסות של בתיר משתרעות על פני כ-11.5 קמ"ר, שאורכן הכולל כ-550 ק"מ ושלבנייתן נדרשו 200 מיליון אבנים! מרבית הטרסות, שרובן נבנו בתקופה

נספח א' - צומח וחי

צומח

בטיול קליל בדרך העפר שיוצאת מזרחה מהכניסה לאתר אפשר לפגוש נציגים לא מעטים של החורש המאפיין את הרי יהודה. מבין העצים נפוצים במיוחד אלה ארץ-ישראלית, שעליה המנוצים מאדימים לקראת שלכת; ואשחר ארץ-ישראלית, הניכר בקצות ענפיו הקוצניים ובפירותיו: כדורים זעירים, המשחירים ונעשים עסיסיים לקראת הבשלה ומשמשים מזון לציפורים. אפשר למצוא כאן גם את העוזרר הקוצני, עץ קטן בעל פירות קטנים דמויי תפוחים. בקיץ יכולים המטיילים ליהנות מטעמם המשובח. חדי עין יבחינו גם בלבנה רפואי ובצמח המטפס קיסוסית קוצנית, הניכרת בעליה שצורתם צורת לב.

בסדקי הסלע נפוצה מאוד כתלה חריפה, המצטיינת בריח החריף של עליה. מיני צמחים מסוימים התמחו בהשתלטות על טרסות עזובות. אלה הם בעיקר סירה קוצנית, בן שיח שגובהו עד 40 ס"מ, בעל ענפים דקים וקוצניים; לוטם שעיר, בפריחה סגולה של האביב המאוחר; ושומר פשוט, צמח עשבוני קירח, שמגיע לגובה של כשני מטרים. כל חלקי הצמח מדיפים ריח עז של אניס, המשמש תבלין. הזחלים של הפרפר היפה זנב הסנונית ניזונים מצמח זה. בחורף ובאביב מצטרפים צמחי הפרחים: רקפות, כלניות ומינים רבים אחרים.

הצמחייה השולטת באזור היא תוצאה ישירה של נטיעות אדם, בעיקר עצי בוסתן כגון זית, שקד ותאנה. ובכל זאת, מצמחיית הבר נותרו צמחים עשבוניים, ביניהם צמחי בצל ופקעת (גיאופיטים), כגון סתונית היורה, מיני זהביות, מיני כדן, כלנית מצויה, נורית אסיה ומיני סחלבים.

מעל לנביעת עין חניה, מתוך סדק בסלע, צומח עץ מפואר של אלה אטלנטית, המאפיין בדרך כלל את אזורי הספר של הים התיכון, אך איכשהו מצא את דרכו גם לכאן. אפשר, כמובן, להכיר כאן מינים רבים נוספים.

חי

לקרבת עין חניה יכולים להזדמן בעלי חיים המאפיינים את נחל רפאים ואת רצף השטחים הפתוחים של הרי ירושלים. עם בעלי חיים אלה נמנים צבי ישראלית, תן זהוב, שועל מצוי וצבוע מפוספס, מינים רבים של עופות ומגוון בעלי חיים קטנים. המעיינות משמשים אתרי רבייה לבעלי חיים ממחלקת הדו-חיים, בעיקר קרפדה ירוקה וצפרדע נחלים.

חובבי פרפרים יוכלו למצוא בתוך המתחם ובאזור מגוון רחב של פרפרים.

סטירית אפלה. צילום: פיקי איש-שלום

התקופות הארכיאולוגיות בארץ ישראל

פרהיסטוריה

שם התקופה	שנים
כלקוליתית	4,500 – 3,300 לפני סה"נ

היסטוריה

התקופה הכנענית (ברונזה)	שנים
ברונזה קדומה	3,300 – 2,200 לפני סה"נ
ברונזה ביניימית	2,200 – 2,000 לפני סה"נ
ברונזה תיכונה	2,000 – 1,550 לפני סה"נ
ברונזה מאוחרת	1,550 – 1,200 לפני סה"נ
תקופת הברזל (ישראלית)	1,200 – 586 לפני סה"נ
התקופות הבבלית והפרסית	586 – 332 לפני סה"נ
התקופה ההלניסטית	332 – 62 לפני סה"נ
התקופה הרומאית	62 לפני סה"נ – 324 לספה"נ
התקופה הביזנטית	324 – 638 לספה"נ
התקופה הערבית הקדומה	638 – 1099 לספה"נ
התקופות הצלבנית והאיובית	1099 – 1291 לספה"נ
התקופה הערבית המאוחרת	1291 – 1516 לספה"נ
התקופה העות'מאנית	1516 – 1917 לספה"נ
תקופת המנדט הבריטי	1917 – 1948 לספה"נ
הכרזת מדינת ישראל	1948

* יש גרסאות שונות לתארוך התקופות, בעיקר בתקופות הקדומות.

מדריכים נוספים למובילי קבוצות
ניתן למצוא בדפי הגנים והשמורות
באתר האינטרנט של רשות הטבע והגנים:

1. קסטל - שביל הערכים
2. תל אפק - שביל החצבים
3. תל אשקלון - שביל החולות
4. בית גוברין - עיר בני החורין
5. חאן שער הגיא
6. מגדל צדק